

զմեզ մոռնալ մեր տունը, արհամարհել մեր սրբութիւնքը, կոխել մեր ընտանեկան մասքութիւնը, կաստել արդար քրտանց ու բնասուող կարողութեան արդեանց վրայ ստացած մեր իրաւունքը, բոլոր այս տարօրինակութիւնք կը յարմարին Արեւմուտքի ստուերներու տակ քողարկուած միմիկ ուրջերու, ոչ արեւածագի շողերուն մէջ նստած մեր ցեղին: Հայ ենք մենք, եւ հայ կ'ու-

զենք սպրիլ մեր հարց ազատ՝ խաղաղ՝ բարեաստիկ հողին վրայ, մեր հարց սուրբ գերեզմանաց ու տաճարներուն քով, զորս Նրկինք ու Պատմութիւնը կտակեցին մեզ, կնքեցին ու դրոշմեցին: մեր նախնեաց ազատ Դրօշին ներքեւ՝ զոր մեր վրայ սաւառնելու իրաւունքը ստացանք մեր արեամբ:

ԽԲԲ. ԲԱԶՄ.

ՀԱՅ ԴՐՈՇՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ա. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՇՆԵՐ

Ա. — ԿՈՉՈՒԽՆ: — Դրօշ, կամ հին գրութեամբ ու հնչմամբ Դրաշ, կը ծագի պրա. դրաշ կամ պարթ. դրաշ հոմանշանքէն, ծանօթ արդէն ոսկեզարեան լեզուին մէջ: Եւ ըստ իս արմատակից է մեր դրօշը բային, որ հին հայերէնի մէջ կը նշանակէր արձան շինել որ և է նիւթէ, ինչպէս կը գտնենք գործածուած Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ (Իմաստ. ԺԳ, 13 ևն) և այլուր, հանդերձ դրօշող (Ռակեր. Փիլիպ.) և դրօշագործարիւն (Եզնիկ, Գ, Ե) բարդերով, ուսկից դրօշայ (Եւր, ԼԳ, 13 ևն) կամ բուն դրօշ (Սիրաք, ԼԲ, 28) կուռք կը նշանակեն: Հին ազգաց նախնագոյն կամ ազնուագոյն նշաններն արձանակերպ էին, անոր համար մեր հայրերէն դրօշք ըստեցան: Եւ նոյն կոչումն ընդարձակուելով՝ անցաւ նաև ձողաբարձ նշանաւոր կտաւին, որոյ անունը Յունաց և Հռովմայեցւոց քով ուրիշ ծագումն ունէր:

Կայ ոսկեզարէն աւանդուած նաև Վաս (Փաւստոս, Ե, ԼԲ), ուսկից է վասիլ բայը՝ զինելու իմաստով (Թիւք, ԼԱ, 3, 5 ևն). ըստ որում դրօշը զինուորական գործի

մ'էր և զինուց մասն. ինչպէս եւրոպական ազգերն ալ այժմ զենք (armes) կը կոչեն արքունի կամ ազնուական նշանը:

Ե դարը մեր նիւթին տուաւ՝ և յաջորդք պահեցին՝ Նշան (Փաւստ. Ե, Գ, ԽԳ) կամ Նշանակ՝ կոչումն ալ, որ ըստ ձայնին էր իսկապէս դրօշին վրայ նկարուած յատուկ ձևը կամ պատկերը, ինչպէս որոշակի կ'երեւի Փարպեցւոյն սա բացատրութեան մէջ ևս, «նշանք դրօշեցն»¹, մին յատկացեալ, միւսն յատկացուցիչ, և որ լայն առմամբ յաճախ նշանակած է ամբողջ դրօշն ինքնին (Փաւստ. Ե, Գ, ԽԳ. Բ Մակար. ԺԵ, 21. ևն): Սոյն բառը կը գործածէին ուրիշ հին ազգերն ալ, Պարսիկները Երան, Յոյներ յεμερον, և Լատինք signum կոչելով:

Միջին դարն արարական ազդեցութեան ներքև հայ բնիկ կոչումները փոխանակեց Արամ՝ արարականով, որ այժմ ծանօթ է սեմական լեզուաց՝ ալեմ հնչմամբ: — Դրօշ, նշան և այսմ յետոյ խառնուեցան բարդ բառերու մէջ ևս, որոց պիտի հանդիպինք յաջորդաբար:

Իսկ այժմեան Դրօշակ ձևը կը գտնուի հին լեզուին մէջ՝ զգեստի քղանցին իմաստով:

1. Փաւստոս, Գ, Գ. — Եղեշէի Պատմ. Վնեակի, 1893, էջ 180.

2. Ազաթանգեղոս, Վնեակի, 1862, էջ 602.

3. Ղազ. Փարպեցի, Վնեակի, 1873, էջ 211.

4. Միւ. Արքիմանցի, Պատմ. Հայոց. Մոսկուա, 1860, էջ 55.

տով միայն (Անգէ, Բ, 13. ևն). որ թէև արմատով ու նմանութեամբ մերձաւոր դրօշին, բայց ոչ երբեք նշանակած է զվերջինս, որով և մերժելի է ըստ իս, և նախա-մեծար համարելի գասական կոչումները:

Բ. — ԵԱԳՈՒԽՐ, — Շատ հին է դրօշին ծագումը: Բոլոր ազգերը պատերազմաց մէջ իրենց հետ կը կրէին՝ ինչպէս ըսինք՝ նշաններ, այս ինքն նկարուած կամ քանդակուած ձևեր՝ երկար ձողերու ծայր անցուցած, որոնք պատկերներ էին իրենց աստուածոց, և կամ խորհրդաւոր զարդեր. ու նպատակ ունէին՝ պաշտպանել իրենց ներքև կոռուղ զօրքը, և առաջնորդել ի յաղթանակ: Հռովմայիցիք ուղղակի կը պաշտէին իրենց արծունջաններն՝ իբրև լեգէոնաց աստուածներ: Դարերու յաջորդութիւնն յետոյ փոխեց դրօշին նախկին իմաստը, և անոր մէջ ամփոփեց տոհմի կամ ազգի զաղափարը:

Մեծին Կոստանդինոսի աչքերը, որ տեսան Աւետարանի լուսը, ի բաց նետեցին՝ ինչպէս գիտենք՝ իւր դիցապաշտ հարց նշանները, և անոնց տեղ կանգնեցին Յիսուսի նշանը, Խաչը, որ ընդունուեցաւ բոլոր քրիստոնեայ ազգերէն որպէս հասարակաց դրօշ մը՝ տոհմայինէն զատ: Տոհմային վրայ դրոշմած էր զօրաց հրամանատար արքային կամ իշխանին տան սեպակական նշանը, որ բնականապէս փոփոխական էր ըստ տոհմի և գնդի: Իսկ խաչը կը կազմէր ազգային դրօշը, որ կը զանազանէր միջին դարերու եւրոպական ազգաց մէջ՝ կտաւին ու խաչին անհաւասար զոյներով ու ձևերով: Մական ամէն կտաւ միագոյն էր միշտ՝ ինչ ալ լինէր իւր երանգը: Բոլորովին նոր գիտ է՝ կտաւին վրայ պէսպէս գոյնեւոր համադրութիւնը, ինչպէս կը հաւատեն եւրոպացի մասնագէտք:

Այսքանն իբր հիմ դնելուն վերջ՝ անցնինք նկատել մեր ազգին հին դրօշները,

զորս պիտի համեմատենք օտարաց հետ ուր որ հարկաւոր է՝ մերոց առաւելագոյն բացայայտութեան համար:

Գ. — ՀԱՅ ԴՐՈՇՆԵՐ — Եթէ չեմ սրտաւր, այս խնդրով առաջին անգամ զբաղած է Հ. Ղ. Ինճիեան, Մխիթարեան միարանութենէս², բայց շատ համառօտ կերպով, յիշելով միայն քանի մը ծանօթ վկայութիւն ի նպաստ դրօշուց գոյութեան մեր քով. և առանց յաջողելու տալ մեզ այն գոհացուցիչ բացատրութիւնը, որ յաճախ փափաքելի էր միայն այսօր իւր ուսումնասիրած նիւթոց մէջ: Այսպիսի կարեւոր խնդիր մը չէր կարող անտեսել հայրենի հեութեանց ուրիշ խուզարկու մը, Հ. Ղ. Ալիշան, որ աւելի քան կէս դար յառաջ իւր երգոց մէջ հայ ազգային դրօշն երևակայեց եռագոյն, իսկ թագաւորականը՝ սպիտակ, զրելով այսպէս առաջնոյն մասին.

« Ո՛վ եռափայլ եռախորհուրդ կարմիր-կա-
նալ-կապոյտդ Հայոց,
Դրօշը հայրենի, յէ՛նն առեալ դու զծալ
ի ծալ ծոցոյդ պարզուած՝
Մինչ ի ծովէն յաւիտենից ժամանակ նոր
դեռ բանայր ծոց »:

Եւ այլուր ազգային ու թագաւորական նին նկատմամբ միանգամայն կ'ըսէ.

« Կարմիր՝ կանուլ և կապոյտ սաւառնեալ
զրոհից դրօշը,
Զըսկտակաւս սրբեկեալ բարձրանային
քաջորդոց »³:

Առաջին տողերուն մէջ դիւրին է տեսնել՝ որ Հայոց զոյները կը համեմատէ ծիածանին հետ, որ էր « յէ՛նն առեալ »: Հետաքրքիր, և անբաւական այդ բանաստեղծական տողերով, օր մը հարցուցի հանգուցեալ հեղինակին՝ թէ պատմական ինչ փաստեր կային ի նպաստ երեք գու-նոց: Յարգելի ծերունին չըսաւ՝ թէ ինք

1. Daremberg et Saglio, *Dict. des Antiq. gr. et rom.* հտ. Գ, 1307-8, 1324.

2. Հնախօսութիւն Հայաստանեայց, հտ. Բ. 235:

3. Նուագր, 1867, էջ 7 և 200:

հնարած էր զանոնք. այլ յետ խուզարկելու իւր ձեռագրաց մէջ, թղթի փոքրիկ բեկորի մը վրայ նշանակած յանձնեց ինձ չորս տեղիք. ապացոյց՝ թէ անոնք իւր տեսութեան մէջ ալ իրենց բաժինն ունեցած էին, և թէ պատմական հաւանականութեան մը վրայ հիմնած էր իւր գաղափարը: Այդ տեղիքն էին. 1, կեղծ Եպիփանու Դաստատակի պատմութիւնը, յորում կ'ըսուի՝ թէ Աբգար պատրաստել կու տայ երեք հազար մոմեղէն « ի գոյն երեք. սպիտակ, կարմիր, կանաչ և ոսկեզարդ »: 2, Ենովք Ակլայեցի, որ 1764ին կը գրէ՝ թէ իւր օրեր յինանց կիրակէները կը կոչուէին՝ սպիտակ, կարմիր, կանաչ և զինքի: 3, Երեմիա Մեղրեցի 1508ին՝ բառարանին մէջ նարոտին երեք գոյն կը դնէ. « կարմիր, սպիտակ և կանաչ ի միասին խառնեալ »: 4, Թովմա Մեծոփեցին ժեղարուն՝ կը պատմէ անձի մը տեսիլը, որուն կ'երևին « բազմութիւնք զօրաց բազմաց... սպառազինեալք ամենեքեան կարմրով, կանաչով և սպիտակով... ասեն՝ Զօրք էլ միաձնին եմք »:

Հ. Ալիշան աւելի փաստեր չունէր ուրեմն ազգային դրօշի գունոց ի նպաստ, բայց միայն ինձ յանձնածները. զոր թէ ունենար՝ որ և է տեղ պիտի յիշէր անտարակոյս իսկ ասոնց արժէքը հասկանալու համար՝ մեծ աշխատութեան պէտք չկայ: Նախ՝ ասոնց մէջ նշանակուած երեք կամ չորս գոյներէն բացակայ է կապոյտը, զոր դրօշի գոյներուն մէջ դրած է մեր բանաստեղծը, և անոր փոխան կայ սպիտակը: Երկրորդ՝ դժուարին է՝ թէ Աբգար իւր մոմերով և յինանց կիրակէք բնաւ աղերս ունենան հայ վատին հետ. ոչ ալ Մեղրեցւոյն նարոտը, որ գրողէս դար մը յառաջ երկգոյն նկարագրուած է Տաթևացիին, կարմիր ու սպիտակ, թէ մկրտութեան և թէ հարսանեաց առթիւ: Երրորդ՝ Մեծոփեցւոյն տեսլեան գոյները «սպառա-

զինութեան»՝ այս ինքն զգեստի յատուկ են, ինչպէս էին իրօք ալ Հայոց այդ դարու աշխարհիկ տարազին վրայ, ինչպէս պիտի ցուցնեմ ասոր պատմութեան մէջ: Զորրորդ՝ յիշեալ վկայութիւնք ընդհանրապէս մեր թագաւորութեան և ազատութեան անկմանէն շատ ուշ գրուած, չէին կարող հայ ազգային դրօշի մը գոյութիւնն ու ձևը հաստատել մեզ: Հինգերորդ՝ այդ վկայողաց շրջանին՝ ազգաց դրօշները չունէին տակաւին այժմեան ոճով համախմբութիւն գոյներու, բաց ի կտաւին ու խաչին գոյգ երանգէն. որով և ոչ մեր գրիչը պիտի կարենային բազմագոյն վառի մը գաղափարն ունենալ կամ տալ մեզ:

Կ'երևի՝ և բնական ալ է՝ որ Հ. Ալիշան իւր յարմարական տեսութեան վրայ ինքն ալ շատ վստահ չլինէր: Անոր համար Նոստրէն երկայն տարիներ վերջ ալ նարկելով հին զրօշուց, արքունի սպիտակէն զատ՝ ուրիշ գունոց մասին չխօսեցաւ. թէ և վերոյիշեալ փաստերն Այրարատի տպագրութենէն յետոյ տուաւ ինձ. նշան՝ թէ անստուգութիւնը կը տիրէր միշտ իւր ծանց մէջ: Նկատելով այս բոլորը, իւր կարծիքը եռագունի մասին զուրկ կը ֆիսպատմական ամէն հիմունքէ: Եւ որ իսկապէս ուրիշ բան չէ՝ բայց փոխառութիւն այն Դաշնադրութեան ծրագրէն, զոր 1790ին Յովսէփ արքեպ. Արղութեան խմբագրեց և յանձնեց ոռու պետութեան՝ իրրեկ կապ ասոր ու հաստատելի հայ թագաւորութեան միջև, Հոն կը կարդանք. « 10. Սահմանել կաւայիւր լինել տապանն Նոյի. և լենթերն երեք գոյն, կարմիր, կանաչ և կապոյտ ըստ գունոյ աղեղան՝ որ զկնի ջրհեղեղին տուաւ Աստուած Նոյի ի նշան հաշտութեան »: Հ. Ալիշան ասպեւտութեան այս գոյները դրօշին մերձեցուց: Ինձ ծանօթ է նաև գերման գրող մը, Սարրէ, որ արեւելեան դրօշներու վրայ յօդուածի մը մէջ կ'անկարել հայկական

1. Քարգոթիքի, հտ. ամարան. Կ. Պոլիս. ՌՃՂ (1741), էջ 203:

2. Այրարատ բնագ. Հայաստ. 1890, էջ 416:

3. Փորձ հանդէս, Բ տարի, Թիւ 1, էջ 883:

նին ալ՝, իրեն ապացոյց առնելով փաւստոսի յայտնի վկայութիւնը Մոմիկոնեանց մասին, զոր չէ յաջողած մեկնել ըստ բաւականի, և խորհնացուցն ըսածն Արծրունեաց պաշտօնին նկատմամբ: Կը համարի՝ թէ Հայոց վառն յար և նման լինելու էր պարթեականին, որոց և մեր մէջ մեծ էր բարուց ընդհանուր նմանակցութիւնը: Բայց իւր տեսութիւնը, համառօտ և անորոշ, նոյնպէս չի գոհացներ զմեզ: Վերջապէս դիտել տալու եմ՝ թէ մեր պատմութիւնն, այնքան ուշտ հայ հնութեաց հետազօտութեան մէջ մաշած երկար կեանքի մը հանդէպ՝ ինչպէս Հ. Ալիշանն էր, չէր կրնար զգալ ինչպէս առատածնունդ ինձ: Այսու հանդերձ՝ մասնագիտական խոզարկութեան լապտերն ի ձեռին՝ մտնենք անծանօթին դռնէն ներս, ուր կը սպասեն մեզ նոր ու կարեւոր յայտնութիւնք:

Ինչպէս ուրիշ ազգաց, մեր քով ալ դրօշները կրկին էին. տոհմայինք և ազգային: Զատոնք զատ զատ նկատներ. և նախ արքունականք՝ որ գերագոյն էին տոհմայինոց մէջ:

Դ. — ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ, — Կ'որոշուէր իշխանականներէն գունով ու նշանով միանգամայն: Մով. խորհնացուցն կողմանէ կը յիշուին արդարեւ « ճաւիթ Արտաշիսի » (Բ. ԽՁ). և Պարսից արքայն՝ յետ մահուան Պապայ և հաշտուելու Հայոց հետ, Զարմանդախտ տիկնոջ յղեց « զվառ բազաւորացն », կ'ըսէ փաւստոս (Է, 1Բ): Տեսանք վերեւ՝ որ Հ. Ալիշան սպիտակ կ'երեւակայէր ասոր զոյնը, հաստատուելով անշուշտ Ստ. Որբելեանի վկայութեան վրայ, որուն կ'ակնարկէ Այրարատի մէջ ալ (416), թէ ԺԱ դարուն վրաց արքային յատուկ էր « ապիտակ լինել վառն, և կարմիր նշան ունել »² (277): Հ. Ալիշան կը յարէ նաև նոյն տեղի՝ թէ Արշակունեաց նշանն « համարի յոմանց արծաթի, և առ

ջրիստոնէութեամբ՝ գառն Աստուծոյ »: Նոյնպէս անծանօթին տե՛նչացող, և ենթադրութեան սահմանաց մէջ թափառողներ էին այդ ոմանք. և նոյն ինքն Յ. արքեպ. Արղութեան, որ վերոյիշեալ Դաշնադրութեան մէջ կը գրէր. « 13. Յարմարեցի կնիքն թագաւորական ըստ տաճարութեան առաջնոց թագաւորացն մերոց. Արշակունեաց արծիւն միակլիսի՝ որ նախ քան զքրիստոնէութիւն, գառն՝ ի ժամանակի քրիստոնէութեան, և երկու առիւծն ի Փորը Հայաստան, և սոցոց զարդարեցիքն հանդերձքն թագաւորաց մերոց, դրօշակքն և դրամքն »:

Բայց մեր գով չենք գոհանար: փաւստոս իւր նախալիշեալ լակոնական բացատրութեան մէջ ուրիշ զեղեցիկ նորութիւններ ծածկած է մեզ: Արքայից արքայն մեր թագուհւոյն կը յղէ « զվառ բազաւորացն ». և չի յաւելուր պատմիչը՝ Պարսից կամ Հայոց. ոչ ալ կ'ըսէ « թագաւորին », որպէս զի մէկ կամ միւս կողման հասկանալիներ: Իւրեմն պէտք չկար ճշդելու այս կէտը, զի երկու արքունեաց դրօշներն ալ հաւասար էին, գէթ ըստ զլիսաւոր մասանց: Առաջողը պարսիկ էր, որով յղածը պարսկական էր, ըստ որում հին ժամանակ արքունի նուէրք առ հասարակ նուիրատուին յատուկ ձեռով կը լինէին, ինչպէս էին նոյն դրօշին յարակից միւս պարզեք ալ, ապիզակ և արծուեկիր շիկակակամբի խորան առ Մանուէլ, և այլն (նոյն): Նուէրն ընդունողը պիտի գործածէր զայն՝ պատուելու համար նուիրատուն. ուրեմն յիշեալ դրօշն յարմար էր նաև հայ արքունեաց: Եւ էր պարզապէս ընդհանուր « վառ բազաւորացն », այս ինքն երկու կողման արքայից ևս, որոց մէջ ուրիշ շատ նմանութիւնք ալ կային:

1. — Պարսից դրօշին զոյնը ծանօթ է մեզ. հնոյն Պոմպէի մէջ գտուած պատեւազմական խճանկարի մը վրայ՝ Դարեհի գունդն արքային քով կը կրէ անոր ծի. րանկոյն դրօշն՝ ոսկի նշանով (Sarre, 351. Darem. Դ, 1308):

Այս խճանկարը չէր կարող հարկաւ

1. Sarre և Klio, 1908, էջ 354-55.

2. Ստ. Որբել. Պատմութիւն տառն Ախալքա. Մոսկուա, 1861.

մինչև Դարեհի օրերը բարձրանալ. բայց իւր ձեւը, որ է նշանը կտաւին վրայ գետեգում՝ հակառակ հռովմէականին, զայն իսկապէս պարսկական ցոյց կու տայ. և է վկայ՝ պարսկական հին ծիրանոյն ու նշանին պահպանութեան նաև կրտսեր դարերուն, Սարգէ նման կ'ենթադրէ Դարեհի վառին գունոց՝ Պարթևացն ալ, թէև ասոր ու է պատկեր կը պակասի (353): Նոյն ծիրանին Աղեքսանդր առաւ Պարսիցմէ իւր վառին վրայ (Darem. 1309), ինչ որ Հռովմայեցիք ալ ունէին պատելազմի մէջ (անդ, 1310). և զոր յետոյ կոստանդիանոս հաստատուն պահեց իւր քրիստոնէացուցած դրօշին վրայ (անդ, 1321), և աւանդեց իւր յաջորդաց, ինչպէս կ'երևի անոնց ձեւերու մէջ: Մեզ դրացի և բարուր ալ մերձաւոր ազգի մը՝ Աղուանից արքունի դրօշը Ե դարուն՝ կ'աւանդուի մի և նոյն գունով նկարագրուած Պետրոս Սիւնեցիէն Զ դարուն, « կայսիր և ոսկետուռն վառի », ինչպէս կը գրէ Որբելեան (17): Այս ամէնը կը համոզեն զմեզ՝ թէ ծիրանեգոյն լինելու էր հայ Արշակունեաց դրօշն ալ: Երբանին՝ արեւելեան և արևմտեան արքունեաց զգեստին և սեպական գոյնն էր միշտ հին ժամանակներ (Darem. Դ, 777-8): Նոյնպէս էր և Հայոց մէջ. մեծն Տիգրանի պատմունանն ու քրամիդը ծիրանեգոյն էին: Եւ դարեւ վերջ իւր յաջորդներէն մեծն Տրդատ՝ Հռովմայ կայսերէն թագաւոր կարգուելով, տակաւին « ծիրանեոց » կը զարդարուի (Ագաթ. 48), և ըստ Խորենացւոյն՝ նոյնը կը զգեսնէ Աշխենի ևս՝ երբ կ'ամուսնացնէ իրեն (Բ, 29): Կարմիր էին Արշակունեաց կօշիկներն անգամ՝ նման Հռովմայ և Պարսից թագաւորաց. և Երուանդ իրաւունք տուաւ Արգամայ՝ մէկ կօշիկը միայն կարմիր հագնիլ (նոյն, Բ, 16): Արդ՝ եթէ այն դարերու արքունեաց սեպական գոյնն ընդունուեր է հայ Արշակունիներէն, — զօրութեամբ ինչ ինչ

սովորութից նմանակցութեան՝ որ կար հին քաղաքակիրթ ու հաղորդակից ազգերու մէջ, — տարակոյս չկայ՝ որ պիտի ընդունուէր իւր գործածութեան սահմանով հանդերձ, ուստի նաև արքունի դրօշին վրայ, որ զգեստներէն նուազ կարևոր չէր արքեան պերճանաց մէջ, ինչպէս յայտնի է Զարմանդիտոյ վերոյիշեալ օրինակէն:

2. — Հին վառերու ձեւ զանազան էր: Հռովմէականը՝ չորեքկուսի գրեթէ հաւասարակողմ, և ստորոտն աւարտած նեղ ոսկի ծոպով (Darem. Դ, 1314, 1321): Նոյնպէս է Դարեհիին ալ՝ վերոյիշեալ խճանկարին վրայ: Իսկ Սասանեանց քանդակի մը մէջ՝ Ա խորովու քով կ'երևի երիգածև նեղ ու երկար վառ մը դրօշակրի ձեւը: Հաւանօրէն մեր արքունի դրօշին ձեւն ալ հետեցեալ Պարսից սովորութեան ըստ ժամանակին, և զոր կը պահանջէ վառերու փոխանակութիւնն ալ իւրեց ու մեր մէջ: Բայց ասոր աւելի դրական փաստն ունինք: Հռովմէական դրամներ կան՝ որ կը ներկայացնեն Հայաստանի նուաճումը: Ասորմէ Ղուկիոս վերոսի շինածները, 163-164 թուականին, ունին զՀայաստան՝ սգաւոր դշխոյի մը ձեւով. նստած ի գետնի, և իւր քով վահան մը և մէկ կամ երկու դրօշներ կանգուն: Դրօշներէն մին, կրկնուած երկու դրամոց վրայ, է պարզապէս երկար ծոպ մը, հաստատուած հորիզոնաձև ձողկի մը վրայ, և նիզակէ մը կախուած գէպ ի վայր: Երկրորդը՝ երկար ծոպին վերև ունի անոր տարածութեան չափով հաւասարակողմ պատասառ մ'ալ, և առաջնոյն հոգով կախուած է տիգէ:

Ասոր ձեւ կ'երևի իմ յառաջ բերած դրամի պատկերին վրայ (Զև 1), որ քնականէն շատ աւելի մեծ է: Համոզուած եմ՝ թէ ասոնք ժամանակի հայկական դրօշներն էին, ինչպէս կը համարի կոհէն ալ, կոչելով զանոնց կողոպուտ պատերազմի. թէև իւրեց մասանց համեմատութեան մէջ կրնան

1. Sohlumberger, *Un Empereur byz.* 365, 521.

2. Դիոն Կասիոս, *հրատ.* E. (Iros, հա. Գ, էջ 111.

3. G. Rawlinson, T. S. G. O. M. էջ 612.

4. Cohen, *Descript. histor. des Monnaies frappées dans l'Empire Romain.* 1882, հա. Գ, 172, 173.

իրականէն տարբերութիւններ ալ ունենալ, զոր օրինակ ծոպն աւելի կարճ լինել:

Յ. — Գաւազ կ'աւելի, մեք անոր մեկէ աւելի աղբիւրներ ունինք, սկսեալ Խորեւ նացիէն, որ կ'ըսէ Վաղարշակայ մասին, և պէտք է որ մեք հասկանանք բոլոր Արշակունեաց համար, մանաւանդ պատմը չին մերձաւորաց ժամանակաւ, թէ « ար. ծոխ առաջի նորա կրէին » (Բ, է): Հոս պէտք չէ իմանալ վաղը, զոր ըստ իւր և հասարակաց սովորութեան « Նշան » պիտի կոչէր. այլ քանդակաւ արծիւ, յար և նման պարսկական ոսկեզօծ արծուին, զոր տիգրիս ծայր անցուցած՝ արքային առջեւէն կը տանէին ըստ Քսենոփոնի¹. և որ հռովմէական նշանաց մէջ ալ՝ նոյնպէս քանդակեալ՝ ամենէն անուանին էր, սեպհական լեզէնին. իսկ աւելի կանտոն՝ կ'երևի նոյն ձևն Ասորեստանեայց դրօշուց վրայ, որոց Ասուր աստուածին պատկերն էր (Darem. Դ, 1310): Եթէ արծիւը հայ Արշակունեաց ալ նշանն էր, կը հետևի՝ որ նոյնը կար նաև անոնց դրօշին վրայ: Արդեօք պատաստի երեսն նկարուած կամ հիւսուած ոսկեզոյն, ինչպէս է Դարեհի վերոյիշեալ խճանկարին վրայ, թէ արծուեքանդակը տիգրին ծայրը դրուած և կտան անպատկեր թողուած՝ նման հռովմէականին (անդ, 1314): Առաջինը հաւանական կը թուի՝ մեր աւելի մերձաւորութեամբ Պարսից, և նշանակցութեամբ անոնց Աքամենեան, Արշակունի և Սասանեան տանց, որոց ազդեցութեան պտուղն է անտարակոյտ արծուին ընդունելութիւնը հայ Արշակունեաց կողմանէ. ուստի բնականապէս նաև անոնց ոճով գործածուած իրենց դրօշին վրայ: Նոյնը կը հաստատէ իմ տուած վերոսեան դրամն ալ, ուր դրօշի փոքրկութենէն թէև նշանն աննշմարելի, բայց որովհետև տիգրին ծայրը չէ, ուստի պատաստին վրայ էր:

Երկրորդ և հնագոյն աղբիւր ի նպաստ

արծուենշանին՝ հայ Արշակունեաց դրամներն են, և յատկապէս մեծին Տիգրանայ: Դրամոց մէկ երեսին վրայ՝ ինչպէս ծանօթ է՝ կը գտնուի արքային կենդանագիրը, և միւսին վրայ՝ սրբազան կամ խորհրդական պատկեր մը՝ որ կը փոփոխուի ըստ իւրաքանչիւր արքայի արտօմակաց. և մեք կը տեսնենք հոն ղիյական պատկերներ, քառածի կառք մը, մարտիկ մը, ձի մը, փիղ մը և այլն, նման պարթեական և սելեւկեան դրամոց պատկերաց՝ Խորե-

Ձև 1. — Դրամ Ղուկիոսի Վերոսի (163-164թ) Հայաստանի Նուստումը:

հըրդաւոր զարդեր էին, և ասոցմէ ոչ մին կրնայ Արշակունեաց նշանը համարուիլ, որ որոշ ու միակ ձև մ'ունենալու էր: Մեր նշանն ուրեմն դրամին հակառակ կողմն ունենալու ենք, և ըստ իս նոյն ինքն արքունի պատկերին վրայ: Տիգրանի նախորդ քացազուլու են իմ տեսած օրինակաց վրայ՝ զոր Արտապետ յառաջ կը բերէ Ազգադր. հանդիսին մէջ (Դիրք ԻԳ, 42-55): Իսկ Տիգրան թագակիր է (Ձև 2), և թագի կողին վրայ կ'երևի քանդակուած մեր ծանօթ արծիւը՝ որ գոյգ է, կանգնած բնական ղիւրքով, տուտներն իրարու դարձուցած, ու զլինին յետ շրջած դէպ ութճառագայթ աստղ մը՝ որ կայ իրենց մէջտեղ:

1. Կիրոս « Ունէր իւր զօր՝ Թասարած ոսկի արծիւ մը, երկար տիգրիս մը ծայր, և այս է ցայտօ Պարսից արքային դրօշը » (Կիւրպուարզ. է, ա):

2. W. Wroth, Catal. of the Coins of Parthia. — E. Babelon, Monnaies des Rois de Syrie, d'Arménie ևն:

և է արեգակն իսկ, պաշտուած երբեմն
Հայոցմէ ևս ու փառաբանուած Գողթման
եղգիչներէն¹։ Ինչպէս Տերտուղիանոսի օրով
ու վկայութեամբ՝ Պարսիկներն ալ իրենց
ղրօշին վրայ նկարած էին արեւը (Ջատուգ.
Ժ. 9)։ Թէ Տիգրանայ արծիւը լոկ զարդ
մը չեն, յիշենք՝ որ Սասանեանց արծիւն
ալ, որոյ համար զանոնք նշանակից ըսի
մեր Արշակունեաց, արձանակերպ նստած
էր անոնց թագին վրայ, ինչպէս Կ'երեւի

գն 2. — Դրամ Մեծիմ Տիգրանայ։

Ուսկինսոնի յառաջընթացին մէջ (103,
109, 266)։ ու Պարթեաց թագին վրայ
քանդակուած կը տեսնենք ճիշդ Տիգրանի
աստղը (Wroth, տխ. 8, 10, 11), որ
Ասորեստանեայց ցով ալ աստուածոց թա-
գերուն վերեւ զետեղուած էր իբր անոնց յա-
տուկ նշանն²։ Մեր ցով ևս արծրունին
Մերուսան ունէր « գնշանն սաղաւարտին »
վրայ (Փաւս. Է, ԽԳ)։ և նոյն կը հաս-
տատէ մամիկոնեան Մանուելի օրինակն
ալ՝ զոր պիտի տեսնենք իւր կարգին։

Արդեօք Տիգրանի նշանը մեր տեսածին
պէս բարդ էր զրօշին վրայ ևս, թէ միակ
արծիւ մը, պիտի կարենայինք աւելի զիւ-

րաւ պատասխանել, եթէ Տիգրանի յա-
ջորդաց ծանօթ դրամները մշաւած չլինէին
(Աղգ. Հանդ. 57-60)։ Բայց նկատելով
նոյն բարդ նշանին կրկնութիւնը Տիգրա-
նի ռուր դրամոց վրայ՝ զորս ձուլէր է
այլ և այլ ժամանակներ, ինչպէս տեսայ
Ս. Ղազարու մեր հաւաքածոյին մէջ և
այլուր, և անոր թագին ու պատկերին
եզականութիւնը, որով իւր նմանը չունի
ուրիշ դրացի ժամանակակից ազգաց մէջ³,
ինչպէս նաև բարդ նշանաց զոյուցիւնն
ուրիշ ազգաց ցով ալ, (Darem. Դ,
1308), կրնանք հեռեցնել՝ թէ Տիգրանի
ձևը բուն իսկ նշանն էր, — իսկ Պար-
սից և Աղուանից վերոյիշեալ օրինակները
կը թելադրեն խորհիլ՝ թէ մեր նշանն ալ
ոսկեգոյն կամ ոսկեհիւս էր. զի ոսկին մին
էր արքայական ճոխութեան նշանակաց,
յայտնի հետագայ վկայութիւններէն ևս՝
զոր պիտի տեսնենք։

Ոչ մէկ ակնարկութիւն, և ոչ հաւա-
նականութիւն կայ՝ թէ Արշակունիք ցրիս-
տոնէութեան շրջանին փոխեցին իրենց
աւանդական նշանը։ Կարծեցեալ Գառն՝
արևմտեայց քաղաքական հին զրօշուց վրայ
ևս անծանօթ է։ Նաև Օրբը՝ որ զատին
զանազան խորհրդաւոր գործածութիւնք
կը յիշատակէ, մինչև եպիսկոպոսական
գաւազանին ծայրը, չի ճանաչեր զայն
զրօշուց վրայ։ Որով յիշեալ կարծիքն
հաւասար է բնաւ չլինելու։

4. — Վատին ուշադրաւ մասերէն մին
ալ էր զայն բարձուղ յունը, որ յառաջա-
գոյն նիգալի մը լինելով էր ըստ հասարա-
կաց սովորութեան և Դարեհի ծանօթ օրի-
նակին, և զոր մեր ցով ալ կը տեսնենք
ուրիշ զրօշներու վրայ (աստ, է, 4)։ Դա-
րեհի վառն ու հոռովակն յաքարունը

1. Այդ շրջանին համար ոչինչ կ'արժէ Զիրատուշի
բանաստեղծին վկայութիւնը Ժ-ԺԱ դարուց միջև, որոյ
համեմատ Պարսից ազգային վառն էր զնդաբարձ ձող մը,
ուսկից կը կտրուէին մինչև գետին իրեց երկներբ՝ կար-
միր, զեղին ու մանիշակագոյն։ Նոյն իրեն արքունի մա-
նիշակագոյն զրօշին նշան կը յիշէ արեգակը. Թիկնա-
պահաց զնդիւր՝ նոյն զուռով ու վիշապով։ Տերտուղի Կը
յիշատակէ նաև իբր նշան՝ առիւծը, փիղը, վագրը, վիշապը,

արծիւը, վոյրի այծը, լուսինը, արեւն են (Sarre 359)։

2. V. Place, Nive et l'Assyrie. հա. Թ, էջ 158-60.
հա. Գ. տխ. 45.

3. Այս մասին ասիք պիտի ունենամ փաստերով խո-
սելու ուրիշ մէկ աշխատութեան մէջ, որոյ նիւթն է
հայ տարաբնի պատմութիւնը։

4. Auber, Hist. du Symbolisme religieux, Pa-
ris, 1870.

նիզակէն վար կախուած են, և Բիւզանդա-
ցիք պահեցին մի և նոյն ոճը, հետևողու-
թեամբ հռովմէականին՝ զոր ընդունեցան
ժառանգութեամբ: Իսկ սասանեան Ա խոս-
րովու վերոյիշեալ հրիգածն վառը հաս-
տատուած է ձողին երկայնութեան վրայ
ու հովէն կարկառած հորիզոնաձև: Սոյն
ոճն ընդհանուր էր յԱրեւմուտս ալ, ինչ-
պէս կ'երևի անոնց հին ձևերու մէջ, որոց-
մէ իբր հնագոյն ծանօթ են ինձ Գաղղոյ
մեծին Նարոլոսի դրօշներն Ը դարէն՝
Անշուշտ հայ Արշակունիք իրենց դրօշին
ձևին համեմատ՝ հետեւեցան թէ մէկ և թէ
միւս կերպին:

Ե. — ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ: — Ժամանակաւ
մեզ աւելի մօտաւոր թագակալը Անույ՝
համեմատաբար նուազ բախտաւոր են այս
մասին՝ քան հեռաւոր Արշակունիք: Ահա
ինչ որ գիտենք անոնց դրօշին նկատմամբ:

1. — Մեր հին թագաւորաց ծիրանին
ընդունուեցաւ ու ձևաց Աշոտայ տան զգես-
տուց ալ յատուկ գոյնը, որուն զանազան
ապացոյցներ ունիմ, տեսնելի յիշատակած
աշխատութեանս մէջ, Հակամէտ եմ խոր-
հելու՝ թէ աղոր հետ առին անոնց իրենց
նախկին թագակալաց դրօշին գոյներն ու
նշանն ալ: Արդէն այս մասին բաւական
յայտնի՝ թէ և կիսամասնեայ՝ վկայութիւն
մ'ալ ունինք Յովհաննէս պատմագրէն, որ
Աշոտ Երկաթի համար կ'ըսէ՝ թէ Բիւ-
զանդիոնի Կոստանդ կայսերէն պատուեցաւ
« ոսկնատուն վառիւ » (ՄԵ): Չենք կարող
կասկածիլ՝ թէ այդ վառերը միանգամայն
կը կրէին նոյնատուին յատուկ ծիրանի
գոյնն ալ, զոր պատմիչն աւելորդ համա-
րելով յիշեցնել մեզ, կը հաստատէ լոն-
լեայն՝ թէ Բագրատունեաց ևս շատ սովո-
րական էր այն, իսկ ոսկի տոտեր, որ է
բիւզանդականին ծանօթ ծոպը, նոր էր
իրենց համար և յիշատակելի, ուր Երկաթի
նախորդացը հետեւաբար պարզ էր ու եր-
կայնաձև: Տոսն ոսկին ոսկեգոյն ենթա-

դրել կու տայ մեզ նշանն ալ, որ նոյն-
պէս էր բիւզանդականին վրայ ևս. և ան-
շուշտ այս պարագայն կ'իմանայ նոյն
պատմիչը, երբ կ'ըսէ թէ Ա Աշոտայ զա-
գաղը զարգարուած էր « ոսկեգոծ վառիւ »
(ԻԹ): Մեր անցնինք տեսնել նշանին
ձևը:

2. — Անույ կաթողիկէն, սկսած Սմբա-
տայ ձեռքը 980ին և աւարտած կատարա-
նիդէէ, իւր զլխաւոր ճակատին վրայ՝ մեծ
պատուհանին երկու կողմէն ունի մէկ մէկ

Ձև 3. — Բագրատունեաց Արծիւն Անույ
կաթողիկէնի ժապատիմ վրայ:

արծիւ, կանգունը դէպ ի վեր, ցուցնելով
իրենց կուրծքը, և լայն թեկերը բացած ու
կախ: Իւր պատկերն յառաջ կը բերեմ՝
միաբանակցիս՝ Հ. Գ. Վ. Նահապետեանի
ամենափոքր լուսանկարէն (Ձև 3): Նոյն
արծիւը՝ թուով մէկ՝ կայ նաև ոստանին
Ս. Փրկչի գմբեթին կողին վրայ (նոյն).
և տաճարս շինուած է պահլաւունի Ապըլ-
ղարիպ մարզպանէն 1035ին: Ինչ կը
նշանակէ այս ձևը, յար և նման միշտ,
և այն ալ Բագրատունեաց քաղաքին մէջ
միայն և անոնց օրով: Եւ եթէ իւր զարդ
դրուած է, ինչո՞ւ արծիւ և ոչ ուրիշ անա-
սուն մը. և կամ ինչո՞ւ արծիւ մը լոկ,
և ոչ ուրիշ անասուններով միասին, ինչ-
պէս կը տեսնենք յետոյ հոն՝ Ս. Գրիգորի
վրայ, կառուցուած 1215ին՝ Բագրատու-
նեաց անկմանէն վերջ, Հոնենց Տիգրանայ
ձեռամբ, ուր արծիւը դրուած է բարձր՝
գմբեթին պատին վրայ, որոշ դիտաւորու-

1. G. Desjardins, *Recherches sur les Drapensur Français*, Paris. 1874, էջ 120. աբ. 1 ևն.

Թեամբ մ'օրինակուելով նախորդներէն, և տաճարին կիսասեանց կամարներու վրայ ևս կան զանազան կենդանիք, և ինչպէս Աղթամարայ Ս. Խաչն ալ, աւարտեալ 921ին, բազմակերպ ձեւերով զարդարուած է: Այս խորհրդածութիւնը կը մղեն զիս՝ Շիրակայ ոստանին արծուոյն վրայ պատահական ձեւ տարբեր բան մը նշմարելու: Բազրատունեաց նշանն իսկ, նմանողութեամբ Արշակունեաց օրինակին, ինչպէս ըսի: Այս պատճառաւ ալ թռչունը կը պահէ հոն իւր բնական ձեւը, հակառակ ուրիշ երկզուիս արծիւներու՝ քանդակուած առ ի զարդ՝ զորս պիտի տեսնենք յետոյ: Այս համոզումն կը հաստատէ նաև Մինաս Համթեցի, որ թէև ժամանակաւ կրտսեր (1698ին կը գրէր), այլ նիւթին տեղեակ, խօսելով Ռուբինեանց նշանի մասին, կը յարէ. « իսկ առաջին թագաւորն Հայոց որ ի հիւսիս՝ զարծիս նշան կրէին »: Այդ հիւսիսային թագաւորը, քան զՌուբինեանս « առաջին », Բազրատունիք էին:

Անույ արծուեցանդակը մեզ կու տայ բնագրին գաղափարը, բայց ոչ ճիշդ նմանութիւնը, որ ճարտարագոյն արուեստաւորի մը ձեռքէն անշուշտ աւելի կատարեալ ձևով մը պիտի ելնէր:

Նուազ կը գրաւէ մեր ուշը՝ քաղաքին պարսպաց աւագ դրան վերև քանդակուած առիւծը, երբ նկատենք՝ թէ այդ պարսպաները մէկ անգամէ աւելի քանդուեր ու շինուեր են յետ Բազրատունեաց¹, և ընկած զանազան տիրապետութեանց ներքև. որով և առիւծն ու շինողն անյայտ, թէև հաւանօրէն օտար մը: Զոյգ առիւծներ՝ մէջտեղ արևով, քանդակուած կան Մփրկերտի (Ֆարկին) մօտ՝ աշտարակի մը պատին վրայ, որ շինուած է սուլտան Մալիք էլ Աշրաֆի օրով, 1203ին. և առիւծն

յետոյ Սելիւզեանց ալ իրենց նշան ըրին՝: Զէին կարող Բազրատունիք երկու անջատ և աննման նշաններ միանգամայն ունենալ. և օտար յիշատակ մ'է Անույ առիւծը:

3. — Գալով դրօշակիր ձողին, անոր հանգամանքները նոյն կը կարծեմ Ռուբինեանց ունեցածին հետ՝ զոր պիտի տեսնենք ստորև: Իսկ վառը համարելի է դէպ ի վայր կախուած՝ նման բիւզանդականին (աստ, Ը). գոնէ այսպէս էին աներկբայապէս կայսերէն ընդունուածները. մինչ յառաջ տոհմային ոճը կապերով պնդած էր վառը բունին (աստ, Է, 4):

(Շարունակելի)

Հ. ՎԱՐՈՒՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ԱՆՈՒՆԻՆ ԷՅԻՌՈՍՆԵՐԷ

Քանի՞նք կան, անուն չունին ոսկեւտա՝
Մարմարեղէն կոթողներու քանդակուած,
Ու պատմութիւնն իր հերիւնով չէ տըւած
Ապագային անոնց դէմքերը պայծառ:

Շիրիմ չունին, փայտէ խաչեր ալ չի կան
Հոն՝ ուր զըւարթ, Հայրենիքին ի պատիւ
Պատերազմի խառնուրդին մէջ՝ բազմաթիւ
Յաղթանակներ երազեցին և ինկան...

Ասկայն այսօր անոնց չունչէն հըրեղէն
Ազատութեան դրօշակները նորէն
Շատ վեր, շատ վեր, ու ոսկեւալ կը բացուին...

Եւ անոնք են ժողովուրդի զաւակներ,
Որ նետելով՝ անցան, փառքի դափնիներ
Հայրենիքի նուիրական մահեանին...

ԱՐՄԵՆ-ԵՐԿԱՅ

1. Ազգաբանութիւն Հայոց. Վաղարշապատ, 1870, էջ 42.

2. Հ. Ղ. Աւիան, Շիրակ, էջ 40-44.

3. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte* ևն. Berlin, 1907.

